

Антон Олексійович Щелкунов,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії і педагогіки
Державного ВНЗ
«Національний гірничий університет»*

ОБРАЗИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ*

Пізнання минулого може відбуватися у різних формах: через образи художньої літератури та мистецтва; через публіцистичні виступи, в яких у ролі аргументів наведені будь-які історичні факти, та безпосередньо історичною наукою, яка озброєна необхідним теоретико-методологічним інструментарієм, завдяки якому можливо отримати вірогідні висновки. Особливістю вивчення масових політичних репресій є те, що за дуже короткий час проблеми репресій знайшли своє відображення у всіх формах історичної свідомості. У творах художньої літератури розкривається екзистенційний вимір історії, через особисту драму людини, через її почуття, внутрішні мотиви можливо реконструювати, як переломлювалися історичні події у свідомості окремої людини. Чуттєво-емоційна форма пізнання минулого намагається зрозуміти психологію окремої особи, з її освітнім рівнем, соціальним походженням, суспільною вагою, особистими якостями.

Проблемами взаємовпливів художньої літератури та філософії історії займалися такі вчені, як А.Г. Болебрух, М.А. Варшавчик, А.М. Сахаров, А.К. Соколов, С.О. Шмідт та ін.

Художня література займає унікальне місце у світовій культурі, а у межах східнослов'янського культурного простору вона вирізняється тим, що далеко виходить за межі безпосередньо художньої літератури, проникаючи в інші сфери людської діяльності – у філософію, гуманітарні науки, політику. Так, видатний філософ О. Лосєв писав: «Художня література є кладезем самотньої руської

* В першій редакції стаття під назвою "Образи художньої літератури в філософії історії" надрукована у виданні: «Гілея». – 2013. – № 71. – С. 31-35.

філософії. В прозаїчних творах В. Жуковського та М. Гоголя, в творіннях Ф. Тютчева, А. Фета, Л. Толстого, Ф. Достоевського, Максима Горького часто розробляються основні філософські проблеми, само собою в їх специфічно руській, виключно практичній, орієнтованій на життя формі. І ці проблеми вирішуються таким чином, що неупереджений суддя назве ці рішення не просто «літературними» або «художніми», але «філософськими» і «геніальними» [1, с. 71].

Характерною рисою руської літератури є осмислення минулого і осягнення сучасності. Всі визначні події руської історії знайшли своє відображення в художніх творах. Достатньо пригадати О.С.Пушкіна, Л.М.Толстого, М.В.Гоголя для того щоб зрозуміти, що одним із завдань, які перед собою ставила руська література, було пізнання життя та пошук історичної правди, і не тільки у романтичному ХІХ ст., а й у раціоналістичному ХХ ст., та будемо сподіватися, що й у нігілістичному постмодерному ХХІ ст. Взаємовпливи історичної науки і художньої літератури, що мали місце у ХІХ ст., не раз звертали на себе увагу. Літературознавець О.М. Філенко зазначав, що руська література ХІХ ст. своїм тяжінням до об'єктивного історичного пізнання вражала уяву не тільки вітчизняних, але й зарубіжних читачів, служила в цьому сенсі навіть прикладом для західних письменників [2, с. 30]. Йому вторить інший філолог М.Є. Носов: «Руська література по праву належить до однієї з найбільш філософічних і, разом з тим, до однієї з найбільш історичних літератур світу» [3, с. 3]. Завдяки спробам художньої літератури, вдалим чи не вдалим, інтерпретувати складні історичні явища, для великої частини суспільства вона стає джерелом історичної інформації. С.О.Шмідт з цього приводу зазначав: «Для більшості людей протягом усього життя саме пам'ятки художньої літератури та мистецтва взагалі залишаються основним джерелом даних конкретно-історичного характеру, що закарбувалися у свідомості» [4, с. 40–41]. Будь-яка складна і трагічна подія наче магніт притягає до себе письменників та поетів. Так вже історично склалося, що функції аналізу та пояснення їх причин спочатку намагалася брати на себе художня література.

На початковому етапі вивчення репресій, у 1987 – 1988 рр., першорядне місце за своїм внеском у справі вивчення цієї сторінки нашої історії, займала художня література. Справа в тому, що вченим потрібен час, для того, щоб шляхом аналізу, в першу чергу архівних джерел, на основі строго наукових принципів (історизму і об'єктивності) переосмислити певну історичну епоху, зрозуміти суть і закономірності історичних подій. Проте поточний історичний момент (друга половина 1980-х рр.) цього часу не давав. Суспільство вимагало дати невідкладні відповіді на свої запитання. У повітрі носилася загальна стурбованість вітчизняною історією. Можна навіть сказати, відчувався «кінець історії», – суспільство сподівалося, що нарешті досягло того рівня розвитку, щоб зрозуміти і осмислити «правду історії» у всій її повноті, без купюр і недомовок. В цих умовах задовольнити жагу суспільства до осягнення «правди історії», була покликана публікація великої кількості художніх творів, написаних у різні роки і опублікованих в буремну епоху «перебудови». Їх публікація відкривала для суспільства перший канал інформації стосовно політичних репресій періоду правління Сталіна. В інтелектуальних колах кінця 1980-х рр. активно циркулювала думка, що історія і література повинні пліч-о-пліч стати в ряди передового загону захисників «перебудови», одним із завдань якої було заповнення «білих плям історії».

У другій половині 1980-х рр. тираж деяких провідних літературних журналів становив понад мільйон екземплярів. До п'ятірки найпопулярніших літературних журналів, згідно з індексом популярності [5, с. 239], у кінці 1980-х рр. входили «Новый мир», «Знамя», «Октябрь», «Юность», «Дружба народов». У цих журналах публікувалася велика кількість літературних творів з історичної тематики, дещо пізніше розпочалася публікація на сторінках цих журналів численних спогадів, мемуарів, історичної публіцистики та згодом навіть наукових статей. Значну частку серед цих публікацій складали твори, присвячені політичним репресіям. Про зацікавленість суспільства цими публікаціями свідчать факти стрімкого росту кількості примірників цих «товстих» літературних журналів:

	1986	1987	1988	1989	1990
Новый мир	420 000	480 00	1 150 00	1 560	2 660
Дружба народов	155 000	150 00	800 000	1 100	--
Знамя	250 000	277 00	500 000	970 000	1 000
Октябрь	175 000	185	250 000	380 000	335 000

Цей факт дав змогу директору Інституту світової літератури АН СРСР Ф.Ф. Кузнецову стверджувати, що «наша література вийшла сьогодні на такі рубежі і набула такого значення, такої ролі в духовних і соціальних процесах, яких вона, напевно, не мала ніколи за всю свою історію» [6, с. 27].

Хвиля публікацій художніх творів у др. пол. 1980-х рр. стала дуже серйозним поштовхом для розвитку історії сталінських репресій. З приводу цього історик, член-кореспондент АН СРСР В.І. Касьяненко писав: «...літератори показали нам приклад того, як можна писати оперативно, гостро, живо, зацікавлено по закритих у минулому питаннях історії і сучасного життя... Ці публікації схвилювали суспільну думку, загострили загальний інтерес до вітчизняної історії, до її героїв та антигероїв» [7, с. 14].

Знаковою подією для суспільної думки СРСР і постановки проблеми з історії масових репресій 1930-х років перед істориками став вихід у світ у 1987 році творів письменників С. Антонова, А. Ахматової, О. Бека, А. Платонова, Л. Разгон, А. Рибаківа, К. Симонова, О. Твардовського, Ю. Трифонова, В.Шаламова та ін. Ці митці на сторінках своїх творів намагалися висвітлити важкі події та складні явища радянської історії кін. 1920-х – поч. 1950-х рр. Але виникає запитання, наскільки художній канал інформації може адекватно інтерпретувати ту чи іншу історичну подію? З цього приводу А.К. Соколов підкреслював: «Історична реальність деформується у художніх творах, але у різній мірі, залежно від художніх шкіл і

напрямків» [8, с. 70], тобто велике значення має літературна атмосфера, той підхід до творчого матеріалу, який формується літературними моделями, на які зорієнтовується письменник.

Для радянських письменників головним літературним методом був реалізм, важливою ознакою якого є історичність [9, с. 348]. Реалізм ставив задачу вірного відображення дійсності, що неможливо без принципу історизму. Історизм – у застосуванні до літератури означає урахування художником особливостей зображуваної епохи, правдиве змалювання у творі її характерних рис. Радянські вчені-філологи В.М. Лесин і О.С. Пулинець бачать в історизмі літератури одну з причин її великого пізнавального значення [9, с. 173]. На пізнавальне значення художньої літератури звертав увагу С.О.Шмідт, він писав: «Деякі художні твори історичної тематики, написані тими, хто на совість вивчав зображувану епоху, містять спостереження, корисні і для наукового її дослідження» [4, с. 44].

Обсяг статі не дає можливості проаналізувати всі художні твори опубліковані у роки перебудови, тому зупинимось на деяких із них.

У червні 1987 р. в журналі «Наука и жизнь» була опублікована стаття К. Симонова «Уроки истории и обязанность писателя», написана автором ще в 1965 р. У цій статті Костянтин Симонов підняв питання «важкої теми 1937 –1938 рр. або «єжовщини»» [10, с. 98], акцентуючи особливу увагу на репресіях проти військових. Він першим у вітчизняному культурному просторі виділив безпідставні масові репресії 1930-х рр., як одну з причин поразок Червоної армії в перші роки Великої Вітчизняної війни. Крім цього, важлива роль статті К.Симонова частково пояснюється також і тим широким суспільним резонансом, який вона викликала. Про цей резонанс свідчить значна кількість відгуків, які надійшли до редакції журналу, досить детальний історіографічний огляд яких був здійснений доктором історичних наук В.Кулішем [11]. З приводу публікації статті Симонова головний редактор журналу «Исторические записки» О. Самсонов, наголосив, що на той момент насправді прийшов час «перейти від лакування дійсності до правдивого її відображення. І в цій справі доброю опорою для істориків є публікація в журналі

«Наука і життя» статті Костянтина Симонова «Уроки історії і обов'язок письменника». Оскільки мова в ній іде про обов'язок історика, що в устах найвідомішого і найавторитетнішого нашого літератора набуває більшої ваги... Правда і лише правда може закликати і вести народ уперед» [12, с. 108].

Справжньою сенсацією для радянських соціокультурних реалій стала публікація поеми «По праву пам'яті» О.Твардовського, яку літературний критик В.Акаткін назвав соціально-історичною драмою [13, с. 230]. Ця поема була написана Твардовським ще протягом 1966 – 1969 рр. І була вперше опублікована в лютневому номері журналу «Знамя» за 1987 рік, а в наступному місяці передрукована в журналах «Новый мир» і «Сельская новь». Сам факт публікації поеми майже одночасно у трьох виданнях є унікальним. Таким чином, твір, який замовчувався впродовж багатьох років, був виданий більше ніж мільйонним тиражем і миттєво розлетівся в усі куточки Радянського Союзу.

У чудовій поетичній формі Олександр Твардовський зумів поставити перед радянським суспільством у цілому та конкретно перед історичною наукою, цілий ряд проблем, яких раніше не торкалися вітчизняні історики, літератори, політики та суспільні діячі. Першою з таких проблем, які Твардовський підняв на щит історії, стало відторгнення дітей «ворогів народу», перетворення їх на людей другого сорту. Він уперше публічно засудив практику суцільної дискримінації дітей «соціально чужих елементів» та дітей громадян, засуджених за політичними мотивами [14, с. 196].

О.Твардовський створив новий образ «куркуля», який не мав нічого спільного з образом «оскаженілого ворога радянської влади та усього трудового народу», знищити якого настала начебто історична необхідність, що так дбайливо культивувався впродовж усієї радянської історії. Натомість у поемі «куркуль» постає в новій для себе іпостасі – справжнього господаря, який: «Горбел годами над землей, Кропил своим бесплатным потом, Смыкал над ней зарю с зарей» [14, с. 195]. Останньою дуже важливою заслугою Твардовського перед історичною наукою є підняття проблеми фальсифікації та замовчування трагічних сторінок вітчизняної історії:

«Быль – забыть!». Це гасло в умовах перебудови звучало як ніколи актуально, ідеально стимулюючи суспільний пошук «історичної правди». Зі сторінок «Литературной газеты» проголошувалося, як одне з головних досягнення поета, те, що раніше замовчувані сторінки радянської історії відновлюються художником «по праву пам'яті під контролем живих і загиблих, загиблих – особливо» [15, с. 4]. Загалом публікація поеми «По праву памяти» значно активізувала суспільний рух кінця 1980-х у пошуках історичної правди.

У квітні починає друкуватися у журналі «Дружба народов» роман А.Рибакова «Дети Арбата», який, на думку сучасниці А.Латиніної, «дає значний матеріал для роздумів над часом, над історією, над механізмом взаємовідносин між людиною і суспільством, над психологією суспільства, над долями того покоління, котре перебуває в центрі уваги письменника» [16, с. 215]. Роман Рибакова викликав шалений інтерес у суспільстві. Тираж журналу багато в чому завдяки роману виріс до мільйона екземплярів. На нього було написано велику кількість рецензій і статей. Зокрема, в таких солідних виданнях як «Вопросы философии», «Вопросы литературы», «Социс», «Нева», «Литературная газета» [17; 18] та ін. Найбільш цікаві статті, присвячені «Детям Арбата», у 1990 р. були видані навіть окремою збіркою [19]. Роман викликав протилежні одна одній оцінки, від схвально-захоплених [20; 21; 22] до скептичних і досить критичних [23]. Особливу увагу в цих рецензійних та аналітичних роботах приділялась художньому образу Сталіна, який створив Анатолій Рибаков. В більшості рецензій, присвячених роману «Дети Арбата», образ Сталіна, створений Рибаковим, сприймався як документально достовірний. Хоча, звичайно, лунали й інші думки. Наприклад, В.Кожин у своїй розгорнутій рецензії стверджував, що «головний зміст «Детей Арбата» являє собою скоріше плод роздумів і уяви автора, ніж результат вивчення історичних документів» [23, с. 137]. Величезна зацікавленість романом пояснюється тим, що автор звернувся до постаті Сталіна і головних державних та партійних діячів: Кірова, Каменєва, Зінов'єва, Ягоди, Єжова, а також подій, пов'язаних із політичними репресіями. Сталін на сторінках «Дітей

Арбату» набув принципово нових якостей, не характерних для радянської літератури. Замість мудрого батька народу читачі побачили холодного та цинічного політика, для якого мільйонні жертви не така вже й велика ціна заради досягнення власної мети. На думку Рибаківа, головною рушійною силою репресій був сам Сталін і головною причиною розгортання політичного терору А. Рибаків бачив у бажанні Сталіна сконцентрувати у своїх руках необмежену владу і перебудувати державу і суспільство так, як вважалося доцільним Генеральному секретареві партії.

У своєму романі А. Рибаків, через величезний калейдоскоп персонажів, намагався створити своєрідну модель психологічного зрізу суспільства, яке вступало в епоху 1930-х рр., період великих соціальних експериментів та потрясінь. Письменник заперечив монолітність радянського суспільства, безмежну й беззастережну віру й любов людей до «вождя усіх часів та народів». Не будемо вдаватися до аналізу того, наскільки погляди письменника відповідали дійсності, адже це виходить за рамки цього дослідження. Головне, як роман через звернення до історії вплинув на суспільство, і через суспільну зацікавленість, на історичну науку. Л. Бахнов стверджував, що тільки після виходу роману по-справжньому розпочалася розмова «про нашу близьку та трохи більш віддалену історію» [22, с. 252], – звичайно, це досить апологетична точка зору на цей твір, але треба відзначити, що вихід роману «Дети Арбата» відіграв велику роль у справі актуалізації теми політичних репресій.

Публікації художніх творів, авторами яких були відомі радянські письменники, мали значний вплив на формування суспільного світогляду радянських громадян, які волею керівництва держави опинилися в нових соціальних реаліях гласності та зростаючої кожного року свободи слова. Ці публікації сколихнули суспільство, надали йому матеріал для роздумів. Головною темою більшості художніх творів була проста людина, що так чи інакше потрапила під колеса репресивної машини. Людина, яка не намагалася зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки, вона лише намагалася вижити.

За часів «перебудови» вважалося, що історія і художня література робили одну загальну справу – відновлювали «історичну правду», заповнювали «білі плями» історії. У перебудовні часи в суспільстві деінде забували, що художник не вчений, а художня правда не рівнозначна правді історичній. Робилися спроби довести, що у літературі соціалістичного реалізму «художня правда була одночасно історичною правдою» [24, с. 21]. Але справа від цього не змінювалася.

Художні твори, присвячені репресіям й опубліковані у СРСР у другій половині 1980-х рр., сприймалися багатьма як описання того, що було насправді, забували при цьому, що існує різниця між художнім і науковим мисленням. Забували про різницю між методами і принципами творчості вченого і поета (письменника).

За часів «перебудови» занадто перебільшувалася роль художньої літератури, хоча її роль величезна. Так, вона вказала на конкретні, в силу різних причин, маловивчені сюжети радянської історії, актуалізувала тему політичних репресій, загострила до них суспільну увагу. Але у фактографічному плані художні твори опубліковані у кінці 1980-х рр., страждали великою кількістю помилок і неточностей, що пояснюється особливостями художнього осмислення дійсності в умовах прогалин у розвитку суспільно-історичної свідомості.

На початку перебудови проблеми політичних репресій майже ніяк не відображалися у пізньорадянському інформаційному просторі, при тому, що у громадянській свідомості зберігалася пам'ять про репресії. Саме тому першим каналом інформації для суспільства стає художня література, на сторінках якої завжди знаходили свої відображення драматичні сторінки історії. Про суспільний інтерес до художніх творів на історичну тематику свідчить величезний попит на «товсті» літературні журнали. Знаковою подією для суспільної думки СРСР і постановки проблеми з історії масових репресій 1930-х – поч. 1950-х рр. стала публікація у 1987 – 1989 рр. творів С. Антонова, А. Ахматової, О. Бека, Є. Гінзбург, А. Платонова, Л. Разгона, А. Рибаківа, О. Солженіцина, К.

Симонова, О. Твардовського, Ю. Трифонова, В. Шаламова, та ін. Користуючись частково своїми спогадами, частково свідченнями сучасників, що були свідками тих подій, вони створили художні твори, в яких були подані абсолютно нові образи соціальних верств, суспільства та держави 1930-х – початку 1950-х рр., які мали мало спільного із зображуваними раніше в офіційній радянській художній літературі, публіцистиці та історіографії. Публікації творів багатьох майстрів радянської літератури на історичні теми, які з одного боку були продуктом суспільного осмислення, а з іншого – духовно збагачувало суспільство, і надавало величезний простір для рефлексій історичній науці та публіцистиці. Будь-який твір художньої літератури на історичну тематику, може бути ніби лакмусовим папірцем, що показує рівень історичних знань автора і суспільного середовища для якого воно призначалося. У роки перебудови, коли історія стала центром тяжіння у суспільному житті СРСР, саме через художню літературу реалізувався потенціал історичного знання, яке на окремих етапах суспільного розвитку може активно впливати на формування громадянського суспільства.

Література:

1. Лосев А.Ф. Русская философия / А.Ф. Лосев // Введенский А.И., Лосев А.Ф., Радлов: Очерки истории русской философии / Сост., вступ. ст., примеч., К.Н. Любутина. – Свердловск: изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 67 – 95.
2. Филенко О.Н. «Согласовать движение с покоем» («Чевенгур» Андрея Платонова в контексте мифологизации истории русскими классиками XIX столетия) / О. Н. Филенко // Русская язык и литература в учебных заведениях. – 2004. – №6. – С. 29 – 44.
3. Носов Н.Е. Русская историческая повесть первой половины XIX века // Русская историческая повесть первой половины XIX века / Сост. В.Т. Башкирова; Вступ. ст. Н.Е. Носова; Ком. Н.Е. Носова, С.Н. Носова; Ил. С.М, Харламова. – М.: Правда, 1986. – С. 3 – 20.
4. Шмидт С.О. Памятники художественной литературы как исторический источник / С. Шмидт // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С. 40 – 49.
5. Чаликова В. Английские летописцы нашей беды / В. Чаликова // Знамя. – 1990. - №12. – С. 231 – 234.
6. Кузнецов Ф.Ф. Наша литература требует нового осмысления / Ф. Ф. Кузнецов // Вопросы истории. – 1988. – №6. – С. 27 – 30.

7. Касьяненко В.И. Основные закономерности развития и актуальные вопросы истории советского общества / В. И. Касьяненко // Вопросы истории. – 1988. – №6. – С. 13 – 19.
8. Соколов А.К. Наука, искусство и социальные реалии минувшего столетия / А. Соколов // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С. 60 – 72.
9. Лесин В.М. Словник літературознавчих термінів / В.М Лесин., О.С. Пулинець. – К.: вид-во «Радянська школа», 1971. – 486 с.
10. Симонов К. Уроки истории и долг писателя / К. Симонов // История без «белых пятен»: Дайджест прессы. 1987, 1988. – Л.: Лениздат, Социально-коммерческая фирма «Человек», 1990. – С. 95 – 106.
11. Кулиш В. К вопросу об уроках и правде истории / В. Кулиш // История без «белых пятен»: Дайджест прессы. 1987, 1988. – Л.: Лениздат, Социально-коммерческая фирма «Человек», 1990. – ж С. 109 – 122.
12. Самсонов А. Главное в истории правда / А. Самсонов // История без «белых пятен»: Дайджест прессы. 1987, 1988. - Л.: Лениздат, Социально-коммерческая фирма «Человек», 1990. - С. 106 – 109.
13. Акаткин В. На высоте трагедии. Заметки о поэме А.Твардовского «По праву памяти» / В. Акаткин // Подъем. – 1990. – №6. – С. 227 – 239.
14. Твардовский А. Из творческого наследия / А. Твардовский // Новый мир. – 1987. – №3. – С. 162 – 206.
15. Сидоров Е. Освобождение / Е. Сидоров // Литературная газета. – 1987. – 4 марта. – С. 4.
16. Латынина А. Договорить до конца / А. Латынина // Знамя. – 1987. – №12. – С. 211 – 221.
17. Кавротин В. Роман и история. Диалог в письмах / В. Кавротин, В. Чубинский // Нева. – 1988. – № 3. – С.156 – 176.
18. Иванова А.А. Проблема человеческого существования в романе А.Рыбакова «Дети Арбата» / А. А. Иванова, В. К. Пухликов // Вопросы философии. – 1989. – №1. – С. 199 – 208.
19. С разных точек зрения: «Дети Арбата» Анатолия Рыбакова. – М.: Советский писатель, 1990. – 284 с.
20. Оскоцкий В. На плацдармах народной истории / В. Оскоцкий // С разных точек зрения: «Дети Арбата» Анатолия Рыбакова. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 183 – 220.
21. Иванова Н. Отцы и дети эпохи / Н. Иванова // Вопросы литературы. – 1987. – №11. – С. 50 – 83.
22. Бахнов Л. Версия Рыбакова / Л. Бахнов // Дружба народов. – 1990. – № 12. – С. 252 – 257.
23. Кожин В. Правда и истина // С разных точек зрения: «Дети Арбата» Анатолия Рыбакова / В. Кожин. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 130 – 176.
24. Николаев П.А. Отражение истории советского общества в художественной литературе и проблемы литературоведения / П.А. Николаев // Вопросы истории. – 1988. – №6. – С. 19 – 27.